

वर्ष : १४ □ अंक : १

सौर पौष, शके १९३६
(डिसेंबर, २०१४)

वार्षिक वर्गणी : ₹ ३०

पर्यावरणाशी कृतिशील नातं

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

मूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

ग.सं.च्या प्रकाशनाला १३ वर्षे पुरी होऊन ह्या अंकाबरोबर तो चौदाव्या वर्षात पदार्पण करित आहे.

प्रचलित विकासनीती आणि जीवनशैली ह्यांमधले दोष सर्वापुढे मांडण्याचं आणि त्यांमधील परिवर्तनाची आवश्यकता प्रतिपादन करण्याचं काम ग.सं. गेली १३ वर्षे करित आहे. ह्यातला विकासनीतीमधल्या परिवर्तनाचा भाग वैचारिक स्तरापुरताच सीमित आहे. ती (पर्यावरणस्नेही) विकासनीती प्रत्यक्षात यावी ह्यासाठी दगडावर डोकं आपटून घेत बसण्यात ग.सं.ला स्वारस्य नाही.

मात्र, आपल्या वैयक्तिक वा पारिवारिक जीवनशैलीत परिवर्तन करून ती अधिकाधिक निसर्गस्नेही बनवणं हे दुसऱ्या कुणावर नव्हे; तर, आपल्या स्वतःवर अवलंबून आहे. एकीकडे ती शक्यतेच्या कोटीतली बाब आहे, नि दुसरीकडे जबाबदारीही. निसर्गाचा एक घटक म्हणून ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठीचे विचार आणि कृति-कार्यक्रम ग.सं. गेली १३ वर्षे अखंडपणे वाचकांपुढे ठेवत आहे. ह्यापुढेही हे कार्य चालूच राहील.

काही अंकांपूर्वी वाचकांना ग.सं.साठी लिखाण करण्याचं आवाहन केलं होतं. त्याला काही वाचकांकडून चांगला प्रतिसाद मिळाला. ह्या अंकापासून तो प्रतिसाद ग.सं.मध्ये प्रतिबिंबित झाल्याचं वाचकांना जाणवेल. वाचकांनी असं लिखाण सातत्यानं करत राहायला हवं.

वाचकांकडून लेखनाच्या बाबतीत मिळणारा प्रतिसाद उत्साहवर्धक असला, तरी अन्य दोन बाबतीत तो निराशाजनक आहे, हेही इथे खेदपूर्वक नमूद करावंसं वाटतं : अंकाला मिळणारा प्रतिसाद आणि वर्गणीचं नूतनीकरण. वाचक अंक वाचतात; पण, ते लेख-ते विचार आवडले की नाही; पटले की नाही ह्यांविषयी काहीही कळवत नाहीत. एखाद्या विषयावर—बाजूनं वा विरोधी—मतं मांडली जाताहेत; चर्चा-वादविवाद झडताहेत, असं होतच नाही. १६०० पैकी १६ वाचकांची सुद्धा (१%!) पत्रं येत नाहीत. वाचकांचा हा डिम्पणा उत्साहावर पाणी ओतणारा आहे. तीच बाब वर्गणीच्या नूतनीकरणाची. सर्व वाचकांना ग.सं. आवडून ते वर्गणीचं नूतनीकरण करतील ही अपेक्षा नाही. पण, इतरांचं काय? ज्यांना ग.सं. आवडतो तेही नूतनीकरण करायला 'विसरत' असतील, तर त्याला काय म्हणावं? वर्षातून एकदा पोस्टात जाऊन, १५-२० मिनिटं खर्चून ३० रु.ची मनिऑर्डर करणं ही अवघड बाब आहे का? १६०० पैकी अवघे दोन-अडीचशे वाचक हे नियमित वर्गणी भरणारे असावेत, नि बाकी सारी १ वर्षे वर्गणीदार असणारी 'अस्थायी लोकसंख्या' (floating population) असावी, ही काही चांगली गोष्ट नव्हे. 'पातंजल योगसूत्रा'त योगाभ्यास हा 'दीर्घकाल', 'निरंतर' आणि 'दृढपणे' केला पाहिजे, असं सांगितलेलं आहे. ग.सं.मधून होणाऱ्या वैचारिक प्रबोधनाबाबत आणि परिवर्तनाबाबतही हेच आवश्यक आहे. जीवनशैलीतलं परिवर्तन ही एका वर्षात पूर्ण होणारी बाब नव्हे. सातत्यानं वाचावं, सातत्यानं चिंतन करावं, सातत्यानं प्रयत्न करावेत, तेव्हा कुठे हळूहळू परिवर्तन होऊ लागतं. ह्यातल्या पहिल्याच पायरीवर आपण सातत्यपूर्वक राहिलो नाही; तर, पुढच्या पायऱ्यांचं काय? वाचकांनी ह्या मुद्द्याकडे गांभीर्यानं बघावं, ही अपेक्षा आहे.

जीवनशैलीतील परिवर्तनासंबंधीच्या अनेक कृती ग.सं.नं आजवर पुढे मांडल्या. ह्या वर्षांभाच्या अंकात, ते परिवर्तन अधिक संवाहित करण्यासाठी त्याला एका अभियानाचं स्वरूप देण्याचं योजलं आहे. त्याविषयीचा लेख ह्याच पृष्ठावर आहे. सर्व वाचकांनी ह्या अभियानात सहभागी व्हावं, नि निसर्गाला नववर्षाच्या शुभेच्छा कृतीतून द्याव्यात, ही अपेक्षा.

—संपादक

निसर्गाला जपण्यासाठी

'काय सोडणार' अभियान

ग.सं.चं १४वें वर्ष आणि १ जानेवारीपासून सुरू होत असलेलं २०१५ हे नवें वर्ष ह्या दोन निमित्तांनी आपण एक नवें अभियान सुरू करत आहोत : 'काय सोडणार अभियान.'

ग.सं. ही आत्मपरिवर्तनाची एक चळवळ आहे. सर्वांनी आपली जीवनशैली अधिकाधिक निसर्गस्नेही करत जाणं हे ग.सं.ला अभिप्रेत आहे. सध्याची आपली जीवनशैली अनेक निसर्गविरोधी, निसर्गाची हानी करणाऱ्या कृतींनी भरलेली आहे. आपण वापरतो त्यांपैकी अनेक वस्तू पर्यावरणाची हानी करणाऱ्या असतात. ह्या हानीचे अनेक प्रकार आहेत. काही वस्तूसाठी अ-नवीकरणक्षम संसाधनं वापरली जातात. सतत वाढत्या वापरानं ती संपत जातात. काही वस्तूंमध्ये घातक रसायनं वापरलेली असतात. ती आरोग्याची आणि निगर्साचीही हानी करतात. प्रायः सर्व वस्तू

तयार करण्यासाठी, चालवण्यासाठी ऊर्जा लागते. ऊर्जेचा हा वापर निसर्गाची हानी करतो : स्रोत घटवतो-संपवतो, प्रदूषण करतो. वस्तू वापरण्यातून कचरा निर्माण होतो. सध्या तो प्रायः अ-विघटनक्षम असतो. तो निसर्गचक्रात बाधा निर्माण करतो. प्रत्येक व्यक्तीच्या, परिवाराच्या अशा वस्तू वापरतातूनच वैश्विक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत : वनसंहार, तापमानवाढ, जमिनीची धूप, नद्या-सागरांचं प्रदूषण... किती तरी.

ह्या साऱ्यावर व्यवस्थागत वा नीतिगत उपाय आहेत. पण, 'विकासधुंद' नेते ते अंमलात आणणार नाहीत.

पण, व्यक्तींनी वा परिवारांनी निर्धार केला, तर हानीकारक वस्तू वापरण्याचं ते सहज टाळू शकतात. हानीकारक कृती टाळू शकतात. त्यात त्यांचंही भलं आहे आणि निसर्गाचंही. धोरण-परिवर्तन होईपर्यंत

गेल्या १० वर्षांचा विकासाचा अनुशेष भरून काढून, पुढच्या १० वर्षांचा विकासाची दोन-पाच वर्षांतच करून टाकण्याची मोदींची घाई भारताला भविष्यात महाग पडणार आहे, ह्यात काहीच शंका नाही. मनमोहनसिंहांनी १९९१मध्ये जागतिकीकरणाचं युग सुरू केल्यानंतर भारताचं काय झालं आहे, हे आपण त्या विषयावरील लेखमालेत सध्या वाचतोच आहोत. त्या धोरणाला 'खा-उ-जा' धोरण म्हटलं जातं : खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण. ह्या धोरणांतर्गत सरकारी उद्योग/उपक्रम खासगी भांडवलदारांकडे दिले गेले आणि उत्पादनाची विविध क्षेत्रं जागतिक, बहुराष्ट्रीय उद्योगांसाठी खुली केली गेली. सरकारी उद्योग नीटपणे, कार्यक्षमपणे, फायदेशीरपणे चालत नव्हते. त्यांचं खासगीकरण झाल्यावर त्यांची कार्यक्षमता वाढली हे खरं; पण ती कशी वाढली?—तर भांडवलसधन आणि उर्जासधन असं आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून. मनुष्यबळ कमी करून. म्हणजेच बेकारी वाढवून. विषमता वाढवून. ह्या देशी-विदेशी उद्योगांना निसर्ग मुक्तपणे लुटू देऊन. प्रदूषित करू देऊन. त्यांना जमिनी देण्यासाठी, खनिजांचं भ्रमसाठ उतखनन करता यावं ह्यासाठी एकामागून एक कायदे सोपिस्करपणे बदलले गेले, निर्बंध हटवले गेले. २००४नंतरच्या काळात ही प्रक्रिया अधिक गतिमान झाली.

पण, तरीही, मनमोहनसिंहांचं सरकार हे आघाडीचं सरकार होतं. कमकुवत होतं. धडाकेबाज निर्णय घेण्यात त्याला अनेक अडथळे येत होते. भ्रष्टाचारानं ते पोखरलं गेलेलं होतं. ह्या साऱ्यामुळे खा-उ-जा धोरण पूर्ण क्षमतेनं राबवलं जाऊ शकलं नाही.

आता मोदींचं सरकार ह्या अडथळ्यांपासून मुक्त आहे. एकट्या भाजपला पूर्ण बहुमताची सत्ता मिळालेली आहे. त्यामुळे मोदींचा वारू चौखूर उधळला नाही, तरच नवल.

'आत्मपरिवर्तन' एवढाच उपाय आपल्या हातात राहतो.

त्या हेतूच हे अभियान. त्याचं स्वरूप अगदी साधं-सोपं आहे : एखादी हानीकारक वस्तू वापरण्याचं सोडणं किंवा हानीकारक कृती करण्याचं सोडणं. म्हणूनच ह्या अभियानाचं नाव 'काय सोडणार' अभियान. सोडण्याजोग्या शकडो वस्तू आणि कृती आहेत. ह्या वर्षी त्यांपैकी किमान १ वस्तू वा कृती सोडायची : कायमसाठी. पुढच्या वर्षी आणखी किमान १ वस्तू वा कृती सोडायची : अशीच कायमसाठी. शक्य असेल, तर एकाहून अधिक वस्तू वा कृती सोडायच्या. १ जानेवारीपासून अनेक वस्तू वा कृती सोडणं अवघड वाटत

'विकासा'साठी एकामागून एक धोरणात्मक निर्णय ते धडाकेबाज पद्धतीनं घेत आहेत. त्यातलाच एक म्हणजे 'मेक इन इंडिया!' उदारीकरणाच्या धोरणाचं हे गोंडस नाव आहे. जपान, अमेरिका, इ. देशांत मोदींनी ते आवाहन केलं : 'या! भारतात वस्तू निर्माण करा. इथे आता लाल फिती नसून तुमच्यासाठी लाल गालिचे अंधरण आहेत!'

हे विदेशी उद्योग इथे उत्पादन करू लागल्यानं भारताचं भलंच होणार आहे, असं जर कुणाला वाटत असेल, तर तो भ्रम आहे. हां; 'इंडिया'तल्या काही मूठभरांची चांदी निश्चित होईल; पण, 'भारता'चा मात्र विध्वंस होणार आहे. दोन मोठे धोरणात्मक बदल करण्याचं सूतोवाच करण्यात आलं आहे. भूसंपादनाचे कायदे आणि कामगारविषयक कायदे ह्यांचं शिथिलीकरण करण्यात येणार आहे. ह्यामुळे अनेक सामाजिक आणि पार्यावरणिक समस्या उद्भवणार आहेत—वाढणार आहेत.

पर्यावरणाची पहिली समस्या म्हणजे विविध संसाधनांचा न्हास. ह्या उद्योगांना जमीन लागणार, खनिजं लागणार. त्यासाठी जमिनीवरच्या वनांचा संहार होणार. रस्ते, धरणं बांधण्यासाठी तो होणार. ह्यातून अनेकानेक समस्या निर्माण होणार : जमिनीची धूप, तापमानवाढ, जैववैविध्याची हानी, विस्थापन, इत्यादी. हे उद्योग इथली हवा, इथलं पाणी वापरून उत्पादन करणार : म्हणजेच ते प्रदूषण इथे करणार, पाणी इथलं संपवणार. त्यांना लागणाऱ्या विजेसाठी धूर, राख, किरणोत्सर्गी द्रव्य ह्यांचं प्रदूषण इथे होणार. मोदी ह्या तऱ्हेनं GDP वाढवून भारताचा 'विकास' करणार आहेत.

कोणताही उद्योग हा 'समाजाचं भलं व्हावं' ह्यासाठी उभारला जात नाही : तो खासगी नफ्यासाठी उभारला जातो. गुंतवणुकीवर थोडासा नव्हे, तर भरभक्कम नफा मिळणार असल्याविना कोणीही भांडवलदार उद्योग उभारत नाही. म्हणजेच, हे सारे परकीय उद्योग

असेल, तर दर महिन्याला, दर तिमाहीला एकेक काहीतरी सोडत जायचं.

ज्या वस्तू सोडायचं ठरवावं, त्यांचा वापर रोजचा असावा. म्हणजे मग घ्यायची आठवण रोज होईल. 'मी हापूस आंबा खाणार नाही' असं ठरवलं, तर ती अ-कृती एप्रिल-मे-जून ह्या ३ महिन्यांपुरतीच राहील. उलट, 'अंधोळीला साबण वापरणार नाही' असं ठरवलं, तर ती दैनंदिन अ-कृती बनेल : वर्षाचे ३६५ दिवस तीद्वारे आपल्याला 'आपण निसर्गाला जपायचंय' ह्या ध्येयाचं स्मरण होत राहील.

आपण कोणत्या वस्तू सोडायच्या, कोणत्या कृती टाळायच्या हे आपलं (पृष्ठ ४ वर)

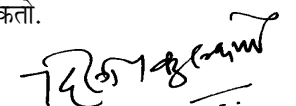
इथे उत्पादन करून भरघोस नफा मायदेशी घेऊन जाणार; नि त्यांच्यामुळे मरण ओढवणार तुमचं-आमचं. तुमचे-माझे जीवनाधार तुटणार—लुबाडले जाणार—संपणार. भावी पिढ्यांच्या उपजीविकेच्या संधीच हिरावून घेतल्या जाणार. 'मेक इन इंडिया'चं वास्तव रूप हे असं आहे.

वाचकहो, आपण हे लक्षात ठेवलं पाहिजे की, देशी काय किंवा विदेशी काय : सर्व उद्योग हे पर्यावरणाचे लुटारू आहेत. पूर्वी 'ईस्ट इंडिया कंपनी'नं भारत लुटला. त्याविरोधात आपण लढलो. स्वातंत्र्यानंतर देशी उद्योगांनीही भारताची खरं तर अशीच लूट केली; पण, ते 'स्वदेशी' उद्योग म्हणून आपण उगीचच त्यांना पावित्र्य बहाल केलं. खा-उ-जा धोरणांतर्गत पुन्हा विदेशी उद्योग आले, नि त्यांनी लूट चालू केली. ते 'कॉंग्रेसनं' आणले म्हणून संघ-परिवारातील संस्थांनी त्यावेळी त्यांना विरोध केला. आता मोदींनीच त्या उद्योगांसाठी पायघड्या घातल्यानं त्या संस्था गप्प आहेत. आपली बांधिलकी तत्वांशी, योग्य विचारांशी असेल, तर विरोध असा राजकीय असून चालणार नाही. 'मोदींनी घातलेल्या पायघड्या लुटारूसाठीच आहेत' हे आपण उघडपणे बोललं पाहिजे; त्या धोरणाला विरोध केला पाहिजे.

हा विरोध 'व्यक्त करणं' हा एक मार्ग. 'संघटित विरोध' हा दुसरा मार्ग. उतखनन, संरचना-उभारणी, इ. क्षेत्रातल्या योजनांना असा संघटित विरोध करावा लागेल. त्यांच्या उत्पादनांवर 'बहिष्कार' हा तिसरा मार्ग. आपण त्यांचे ग्राहक बनतो, म्हणून ग्राहकीय वस्तूंची वा खाद्य वस्तूंची निर्मिती करणाऱ्यांना फायदा मिळतो. आपण मोठ्या संख्येनं बहिष्कार टाकला, तर त्यांना पुरेसा नफा न मिळाल्यानं ते गाशा गुंडाळतील : मोदींनी कितीही पायघड्या अंधरल्या, तरीही! कोणत्याही सरकारच्या पर्यावरण-विनाशक योजना असफळ करणं आपल्या हातात आहे.

वाईट ह्याचं वाटतं की, आपणच कुऱ्हाडीचे दांडे बनून आपल्या गोतांस काळ बनलो आहोत. आपल्याच बांधवांचं शोषण-विस्थापन व्हायला, आपल्याच निसर्गाचं शोषण-प्रदूषण व्हायला आपण मदत करतो आहोत.

विचारांत आणि आचारांत सुयोग्य बदल करून, निसर्गस्नेही जीवन-शैलीच्या आधारे, आपण सध्याची अधिकाधिक पर्यावरणविरोधी बनत जाणारी विकासनीती निश्चितपणे पराभूत करू शकतो.

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३६ १

सुरेश भागवत

सहस्रों वर्ष झाली, तरी रामायणाची भारतीय जनमानसावरची मोहिनी टिकून आहे. त्यातली पात्रं वास्तव होती की काल्पनिक ह्याच्याशी जनतेला काहीच देणं-घेणं नाही. तिला रस असतो तो त्याच्या कथेत आणि आशयात. हा आशय पर्यावरणीयही आहे असं सुचवणारी ही लेखमाला : श्रीराम, सीता, वानर, राक्षस, ऋषिमुनी ह्यांच्या व्यक्तित्वांमधून महर्षी वाल्मीकी संयमित उपभोगाच्या जीवनशैलीचा 'पर्यावरणीय' संदेश कसा देतात, हे प्रतीकात्मतेच्या दृष्टिकोणातून उलगडून दाखवणारी.

वाल्मीकी-रामायण आणि महाभारत ह्या महाकाव्यांना राष्ट्रीय ग्रंथ, महान् सांस्कृतिक ठेवा, असे माहात्म्य आहे. रामायण, महाभारत, पुराणे, इ.ची रचना वेदांचा विस्तार म्हणून करण्यात आल्याची शास्त्रीय मान्यता आहे. त्या ग्रंथांचे साधारण स्वरूप जरी कथात्म असले, तरी तो चतुर्विध पुरुषार्थ सिद्ध करण्याची रीती व नीती सांगणारा वेदप्रणीत जीवनविचारच आहे, असे प्राचीन काळापासून मानले गेले आहे. ज्ञान-अज्ञान, धर्म-अधर्म, विद्या-अविद्या ह्यांविषयीचा विवेक जागविणारे साक्षात् आत्मतत्त्वाचे दर्शन म्हणजे वाल्मीकी-रामायण असा आशय रामायण-माहात्म्यातील पुढील वचनात आहे :

ज्ञानज्ञानस्वरूपाय धर्माधर्मस्वरूपिणे ।
विद्याऽविद्यास्वरूपाय स्वस्वरूपाय ते नमः॥
वेदोक्त जीवनविचार व त्यातील चिरंतन मूल्ये काही प्रतीकात्म पद्धतीने रामायणात व्यक्त झालेली आहेत. श्रीरामांच्या जीवनगाथेची मूळ कथावस्तु आणि महर्षी वाल्मीकींची वर्णनशैली व त्यांनी निवडलेली प्रतिमासृष्टी अशा दोन्ही माध्यमांतील प्रतीकात्मता उलगडली, तर 'पर्यावरणीय' स्वरूपाचा आशय प्राप्त होतो, असे आपल्याला आढळेल.
श्रीरामांनी आपल्या पत्नीचे—
सीतेचे—अपहरण करणाऱ्या रावणाचा वध करून सीतेची मुक्तता केली. ह्या

कृत्यास फार तर 'स्त्रीच्या सन्मानाची प्रतिष्ठापना', वा श्रीरामांनी केलेली 'आत्मसम्मानाची प्रतिष्ठापना' असे म्हणता येईल. परंतु परंपरेने ह्या कृत्यास 'धर्माची प्रस्थापना' मानले आहे. रामायणाच्या उत्तरकांडाच्या आठव्या सर्गांमध्ये अगस्ती ऋषी श्रीरामांना म्हणतात : "धर्मव्यवस्थेचा न्हास झाल्यावर, तो न्हास घडविणाऱ्यांच्या नाशासाठी तुम्ही जन्म घेता." अर्थात, श्रीराम-रावण-संघर्षास व रावणवधास 'सीतेच्या मुक्ती'हून मोठा आशय आहे. रावणाशी संघर्ष करताना श्रीरामांनी अयोध्येहून 'चतुरंग सेना'न आणवता 'वानर-सेना' बरोबर नेली. ह्या वानरसेनेपैकी एकाही वानरवीराकडे शस्त्र नव्हते. त्यांनी नखे, दात, मुष्टिप्रहार ह्यांचा; किंवा शिळा वा वृक्ष फेकण्याचा उपयोग केला. त्यांच्यापैकी कोणाकडेही घोडा, हत्ती, रथ असे वाहनही नव्हते. वाहनाची गतिमानता व शस्त्राखे ह्या दोहोंचा अभाव असलेल्या वानरसेनेने इंद्राला—देवांच्या सैन्याला—पराभूत करणाऱ्या बलाढ्य असुरसेनेचा पूर्ण निःपात केला. एकाही प्रमुख वानरवीराचा मृत्यू युद्धात झाला नाही; परंतु, सर्व असुर-वीर मारले गेले. कुंभकर्ण, अतिकाय, मेघनाद असे निवडक असुर-वीर वगळता अन्य सारे वानरांकडून मारले गेले. साधनांच्या दृष्टीने विषम असलेल्या युद्धात अभावप्रस्तांचा विजय झाला ह्या

अदभुततेस काही रहस्यमय आशय आहे. ह्या आशयाचा उलगडा होण्याकरिता श्रीराम-सीता, असुर, वानर, ऋषिमुनी ह्यांची व्यक्तित्वे समजून घेणे गरजेचे आहे. पर्यावरणीय आशयाचा उलगडा होण्यासाठी त्यांच्या व्यक्तित्वात निसर्गविषयक जे काही आहे, ते समजून घ्यावे लागेल. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मर्यादित-संयमित उपभोग वा अमर्याद उपभोग ह्या संदर्भातील त्यांचा व्यवहार तपासावा लागेल. सारांशाने, आपण त्यांची 'पर्यावरणीय व्यक्तित्वे' समजून घेणार आहोत.
महर्षी वाल्मीकी हे 'उडता गालिचा', 'स्पायडर-मॅन', इ.सारखी अदभुतरम्य बालकथा लिहावयास बसले नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या अदभुत वर्णनांचा प्रतीकात्म आशय तेवढा स्वीकारून, अन्य अदभुतता बाजूस सारून, व्यक्तित्वे समजून घ्यायची आहेत. ह्या व्यक्तित्वांस पर्यावरणीय आशय आहे, श्रीराम-सुग्रीव ह्यांच्या सहकार्यास पर्यावरणीय आशय आहे व असुरांच्या विनाशासही पर्यावरणीय आशय आहे.
आपण रामायणातील प्रमुख पात्रांच्या व्यक्तित्वांमधील पर्यावरणीयता प्रारंभी पाहू या. प्रथम वानरांचा अभ्यास करू या.
वानर समाज
श्रीरामांच्या साहाय्यकांना सर्वसाधारणपणे 'वानर' म्हटले गेले असले, तरी त्यांत जांबुवंत (अस्वल), जटायू (गिधाड)

ह्यांचाही समावेश होतो. श्रीरामांच्या साहाय्यकांना पशुपक्षी-योनींच्या नावांनी संबोधले असले व प्रसंगी त्यांच्या पशुसदृश अवयवांची—शेपट्या, चोच व पंख—वर्णने असली, तरी प्रत्यक्षात ते सारे मनुष्ययोनीतील होते असे अनेक उल्लेखांवरून स्पष्ट होते. त्यातील काही प्रसंग असे :
(१) हनुमंतांची श्रीराम-लक्ष्मणांशी पहिली भेट झाली, तेव्हा ते भिक्षुरुपात होते. लक्ष्मणाने 'श्रीराम सुग्रीवास शरण आले आहेत... सुग्रीवाचा कृपाप्रसाद त्यांना प्राप्त व्हावा... सुग्रीवाने त्यांचे रक्षक व्हावे' असे म्हटले. त्यानंतर अग्नीच्या साक्षीने श्रीराम व सुग्रीवांनी सख्यत्व केले. परस्पर-सहकार्याचा जणू करार केला. ही भाषा व हा व्यवहार पशुबरोबर संभवत नाही.
(२) वानरवीर तपस्वी, ज्ञानी होते. जांबुवंत नीतिज्ञ होता. सुग्रीवास भूगोलाचे ज्ञान होते. नल हा विश्वकर्मासमान कुशल स्थपती, म्हणजे अभियंता होता. हनुमंतांना तिन्ही वेद, व्याकरण, राजनीती व राजमंत्रणा, मानसशास्त्र, इ.चे ज्ञान होते. वक्तृत्वकला, मुद्राभिनय, दैहिक अभिनय, मनोभाव ओळखणे, इ. कला ज्ञात होत्या.
(३) रावण-वधानंतर श्रीरामांचा राज्याभिषेक झाला, त्यावेळी ९००० वानरवीर मनुष्यरूपात हत्तीवर बसून शोभायात्रेत होते. वानरपत्नीही सीतेसोबत होत्या. सुग्रीवाचा निवास श्रीरामांच्या निवासस्थानात होता. श्रीरामांनी वानरवीरांना व कौसल्येने वानरपत्नींना भेटवस्तू दिल्या. ह्या व अशा अनेक उल्लेखांवरून हे स्पष्ट होते की, वानर म्हटले गेलेले सारे जण मनुष्ययोनीतील होते.
ह्या वानरसमूहाचा स्वभावविशेष असा की, ते प्रामाणिक, निरागस, बालकाप्रमाणे व्यवहार करीत. त्यांच्या नैसर्गिक प्रेरणा, भावना पारदर्शपणे व्यक्त होत. प्राण्यांना भय, काम, क्रोध, क्षुधा ह्या प्रेरणा असतात

व प्रत्येक योनीत ह्यांपैकी एक तीव्र असते. किष्किंधाकांडाच्या ५९व्या सर्गात (शाखा)मृगांचा भय-भाव तीव्र असतो; नागांचा क्रोध-भाव, तर गिधाडांचा क्षुधा-भाव तीव्र असतो असे वर्णन आहे. वानरांना रामायणामध्ये शाखामृग संबोधले आहे. वाली, हनुमंतांसारखे शेर नेते वगळता अन्य वानरवीरांकडून भय-भाव वारंवार तीव्रपणे व्यक्त झाला आहे. सीतेचा शोध घेण्यात यश मिळाल्यावर झालेला आनंदही त्यांनी 'प्राकृत'पणे व्यक्त केला : वाली-सुग्रीवांच्या पूर्वजांनी राखलेले 'मधुवन' होते. ह्या 'मधुवना'चा वाली-सुग्रीवानेही उपयोग केला नव्हता. सारे वानर त्यात शिरले; सुग्रीवाने नेमलेल्या रक्षकांना त्यांनी चोप देऊन हाकलून दिले व यथेच्छ 'मधुपान' केले. रावणाविषयी, असुरांविषयी, रावणाच्या हेरांविषयी त्वेष, ईर्ष्या, त्यांचा विनाश करण्याची अधीरता ह्या भावना अशाच पारदर्शपणे ह्या वानरांनी व त्यांचा राजा सुग्रीवाने प्रकट केल्या. हनुमंत, जांबुवंत, इ. नीतिज्ञ वगळता साऱ्या वानरांचा व्यवहार 'प्राकृत' होता, नैसर्गिक होता.
ह्या वानरांना विशेष क्षमता, सामर्थ्य प्राप्त होते. बालकांडाच्या १७व्या सर्गात त्यांचे सामर्थ्य 'पर्वतांना गदागदा हलविण्याचे', 'भूमी पदाघाताने विदीर्ण करण्याचे', 'विशाल वृक्ष उखडून टाकण्याचे' अशा शब्दांत वर्णन केलेले आहे. विविध नैसर्गिक शक्तींनी धारण केलेल्या मनुष्यदेहातील देवांचे—अग्नीचे, सूर्याचे, इंद्राचे, ब्रह्माचे—ते पुत्र होते. त्या देवांचे सारे सामर्थ्य, सारा पराक्रम—क्वचित् त्यांच्याहून अधिक सामर्थ्य व पराक्रम—वानरांकडे होता, असे ह्या सर्गात सांगितले आहे. सारांश असा की, नैसर्गिक शक्ती, क्षमता, सामर्थ्य, इ.चा विलक्षण प्रकर्ष वानरांच्या ठायी होता. (क्रमशः)

भारताचं जागतिकीकरण : आघात आणि पर्याय

भारताच्या आर्थिक सुधारणांना १९९१मध्ये प्रारंभ झाला. त्या धोरणाची ३ मुख्य अंगं होती उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण. आता दोन दशकांनंतर आता कोणतं चित्र दिसतं? अर्थव्यवस्था, समाज आणि पर्यावरण ह्यांचं ह्या काळात काय झालं?

ह्या साऱ्याचा शोध घेऊन **असीम श्रीवास्तव** आणि **आशिष कोठारी** ह्यांनी 'Churning the Earth : The Making of Global India' हा ग्रंथ लिहिला. त्यातील निवडक माहिती संकलित करून पुण्याच्या 'कल्पवृक्ष' ह्या संस्थेने 'Globalization in India : Impacts and Alternatives' ही पुस्तिका २०१२मध्ये प्रकाशित केली आहे. तिचा **दिलीप कुलकर्णी** ह्यांनी केलेला हा मराठी अनुवाद.

अंतर्गत उदारीकरण : सारं काही फुकट?

जिथे सर्वाधिक संवेदनशील जनसमूह आणि सर्वोत्कृष्ट जंगल आहेत, असे भारतातील आदिवासी-क्षेत्रांमधले मोठमोठे भूभाग हे उद्योगपतींना उत्खनन, पोलाद-कारखाने वा अन्यान्य उद्योगांसाठी भाडेपट्ट्यांन देण्यात आले / येणार आहेत. तथापि, आदिवासींकडून होणारा प्रतिकार, आणि तथाकथित नक्षलवादी वा माओवादी गटांची पकड ह्यांमुळे ह्यांपैकी एकही योजना प्रत्यक्षात येऊ शकलेली नाही. त्यामुळे राज्य सरकारन आता 'नक्षलवाद्यांवरुद्ध लढण्या'च्या नावाखाली काही आदिवासींच्या हातांत शस्त्रं दिली आहेत, आणि ते आपापसांत लढत आहेत. ह्याला 'सलवा जुद्ध' (शांतिपूर्ण शिकार) असं नाव आहे. ह्यातून यादवी युद्धासारखी स्थिती निर्माण झालेली आहे. शेंकडो खेडी जबरदस्तीने रिकामी करण्यात आली आहेत,

किंवा तिथल्या लोकांना पळून जायला भाग पाडण्यात आलं आहे. केंद्रीय ग्रामविकास मंत्रालयानं नेमलेल्या एक उच्चस्तरीय समितीनं आपल्या कच्च्या अहवालात एस्सार आणि टाटा ही नावं घेऊन असं नमूद केलं होतं की, 'त्यांनी आदिवासींच्या जमिनींची कोलंबसानंतरची सर्वात मोठी लुबाडणूक चालवली आहे.' अंतिम अहवालात मात्र ही दोन्ही नावं आणि ही शब्दयोजना वगळण्यात आली. दरम्यान, २००९मध्ये प्रकाशित करण्यात आलेल्या 'भारतीय उद्योग महासंघा'च्या (FICCI) 'राष्ट्रीय सुखा आणि दहशतवाद' ह्या अहवालात मध्य भारत हा उद्योगांना शोषणासाठी खुला करण्याची विकली केली गेली आहे. त्यात म्हटलं आहे : "खनिजांनी समृद्ध अशा विशाल भूभागातील वाढता माओवादी प्रभाव हा लवकरच काही उद्योगांच्या गुंतवणुकीच्या योजना उधळून लावू शकतो." ... "आर्थिक वाढीसाठी भारताचं औद्योगिक उत्पादन वाढण्याची जेव्हा गरज आहे, आणि ज्यावेळी विदेशी उद्योगही ह्यात सहभागी होण्यासाठी पुढे आले आहेत, नेमक्या त्याच वेळी

नक्षलवादी हे भारताच्या दीर्घकालीन यशासाठी आवश्यक असलेल्या खनन-आणि पोलाद-उद्योगांवरुद्ध उभे ठाकले आहेत." ... "हा धोक्याचा इशारा देण्यामागचं दुसरं कारण असं की, उद्योगजगत आणि नक्षलप्रभावित वनक्षेत्रं ही एकमेकांच्या अधिक निकट येत आहेत. ... भारतातील श्रीमंत शहरी ग्राहकांनी आता गाड्या, विविध उपकरणं आणि घरांची जोरदार खरेदी सुरू केली आहे; आणि ते आता देशातले रस्ते, पूल आणि रूळमार्गांच्या सुधारणेची मागणी करीत आहेत. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाला गती देऊन ग्राहकांचं समाधान करण्यासाठी देशाला कधी नव्हे इतकी सिमेंट, पोलाद आणि विजेची गरज आहे. तसंच, ह्या दृष्टीनं सुयोग्य अशा सामाजिक आणि आर्थिक पर्यावरणाचीही आवश्यकता आहे. नेमक्या अशा वेळी नक्षलवाद्यांबरोबर संघर्ष उभा राहत आहे. ... नक्षलवाद्यांचा प्रभाव असलेल्या छत्तीसगडमध्ये देशातलं २३ प्रतिशत लोहखनिज, आणि भरपूर कोळसा आहे. त्या राज्यानं टाटा स्टील, असेलर मित्तल, डी बिअर्स, बी.एच्.पी. बिलिंटन

आणि रिओ पिंटो ह्या उद्योगांबरोबर अब्जावधी रुपयांचे करार केले आहेत. अन्य राज्यांनीही असेच करार केले आहेत. केटरपिलरससारखे अमेरिकी उद्योग पूर्व भारतातील खनन-उद्योगांना त्यासाठीची यंत्रसामग्री विकू इच्छितात."

अ-धारणाक्षमतेकडे घोडदौड

गेल्या काही दशकांत भारतानं पर्यावरणाला ज्या तऱ्हेनं वागणूक दिली आहे, ती पाहून पर्यावरणवादी आणि सामाजिक कार्यकर्ते असा इशारा देत आहेत की, आपली वाटचाल अ-धारणाक्षम विकासाकडे होत आहे. निरीक्षण आणि अनुभव ह्यांवर आधारित अशा ह्या निष्कर्षांची पुष्टी 'ग्लोबल फूटप्रिंट नेटवर्क' आणि 'कॉन्फेडरेशन ऑफ इंडियन इंडस्ट्रीज' ह्यांच्या २००८मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या प्रतिवृत्तानं केलेली आहे. त्यात म्हटलंलं आहे :
* भारताचं पर्यावरणिक पदचिन्ह हे अमेरिका (यू.एस.ए.) आणि चीन ह्यांच्या खालोखाल तिसऱ्या मोठ्या स्थानावर आहे.
* भारतातील नैसर्गिक संसाधनांची जी काही क्षमता आहे ('बायोकॅपॅसिटी') तिच्यापेक्षा त्यांचा वापर दुप्पट आहे.
* गेल्या चारके दशकांत भारतातील निसर्गाची धारणाक्षमता वेगानं घटून निम्मी झाली आहे.
TERIनं १९९०च्या दशकात केलेल्या अभ्यासाअंती असा निष्कर्ष काढला आहे की, भारतातील पर्यावरणिक हानीची किंमत GDPच्या १०%पेक्षा अधिक आहे. कृषि-उत्पादकतेतील घट; वनांच्या दर्जातील घटीमुळे लाकडाच्या मूल्यात झालेली घट;

हवा आणि पाण्याच्या प्रदूषणामुळे दासळलेलं आरोग्य, आणि घटत गेलेले जलस्रोत हे त्या हानीचे प्रमुख घटक आहेत. ह्या व्यतिरिक्त, शेतजमिनींचा कस घटल्यानं होणारी प्रतिवर्षांची आर्थिक हानी ही कृषि-उत्पादनाच्या ११ ते २६% इतकी आहे.

ऊर्जाविषयक एका अहवालातलं विश्लेषण प्रारंभी काहीसं सकारात्मक आहे : 'भारतीय अर्थव्यवस्था निम्नकबाधारित वाढीचे संकेत देते. त्यामुळे त्याची सर्वसाधारण ऊर्जा-सघनता आणि कॅबॉल्सर्जन चीनपेक्षा कमी, आणि अमेरिकेशी तुलना करण्याइतपत आहे.' तथापि, हा अहवाल आपल्या निष्कर्षात पुढे म्हणतो : 'ही बाब चांगली असली, तरी भारत हा विकासाच्या धारणाक्षम मार्गावरून पुढे चालला आहे, असं मुळीच म्हणता येणार नाही.' ह्याची कारणं अनेक आहेत : वाढ असमतोल असणं; लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा मागेच राहिलेला असणं; ऊर्जाक्षेत्र हे अकार्यक्षम कोळसा-तंत्रज्ञान आणि वितरण-व्यवस्थेवर अवलंबून असल्यानं त्याची कर्ब-घनता जगात सर्वाधिक असणं, इत्यादी. (क्रमशः)

वर्गणी मनिऑर्डरने पाठवताना...

- प्रत्येक वर्गणीदाराच्या नावाची ३० रु.ची स्वतंत्र म.ऑ. करावी, जेणेकरून त्याचा नाव-पत्ता आम्हाला त्याच वेळी कळेल.
- जुन्या वर्गणीदारांनी नावानंतर कंसात आपला पावती क्रमांक लिहावा.

२ गतिमान संतुलन सौर पौष, शके १९३६

पर्यावरणविषयक प्रश्नांच्या अराजकाला 'राजकीय सोडवणूक' हे ही एक अंग असू शकते, ह्या विचारातूनच जगातील अनेक देशांत 'हरित राजकारण'ला प्रारंभ झालेला आहे. स्वतःचे पक्के तत्वज्ञान, मूलतत्त्वे आणि उपाय असणारा विचार म्हणून ही संकल्पना जगभरात रुजत चालली आहे. आपण तिची धावती ओळख करून घेऊ या.

गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभरात अनेक चळवळी सुरू झाल्या : कामगार-चळवळ, शांतता-चळवळ, महिलेच्या चळवळी, नागरी हक्क-चळवळ, अणु-विरोधी चळवळ, पर्यावरण-चळवळ, इत्यादि. त्यांच्या परस्पर-सहकार्यातून किंवा समन्वयातून हरित राजकारण किंवा हरित राजकीय पक्ष ह्यांचा उदय झाला. प्रारंभीचे हरित राजकीय पक्ष टास्मानिया (१९७२), न्यू झीलँड (१९७२) आणि ब्रिटन (१९७३) ह्या देशांत स्थापन झाले. पण, त्यांचे राजकीय यश आणि प्रभाव नगण्यच होता. निवडणूक जिंकून संसदेत दाखल झालेला पहिला लोकप्रतिनिधी होता. स्वित्झर्लंडचा, १९७९ मधला. राजकीय पक्ष म्हणून भरवी यश मिळवून सरकार-स्थापनेत सहभाग असणे ही घटना घडली जर्मनीत, १९८०-८४ ह्या काळात. तेव्हापासून आत्तापर्यंत ही संकल्पना ११ देशांमध्ये रुजली आहे; तर आणखी १९ देश त्या मार्गावर आहेत. तथापि, जगात पर्यावरण-चळवळीचे राजकीय अस्तित्व नगण्यच आहे. मात्र, अस्तित्व टिकवून संसदीय प्रणालीत यशाची मुहूर्तमेढ रोवलेले पक्ष ऑस्ट्रिया, बेल्जियम, फिनलंड, जर्मनी, इटली, लक्झेम्बर्ग, नेदरलँड, स्वीडन आणि स्वित्झर्लंड ह्या देशांत आहेत.

१२ एप्रिल २००१ रोजी जगभरा-तल्या निसर्गवादी राजकीय पक्षांची एक अनौपचारिक संघटना ऑस्ट्रेलियात कॅनबेरा इथे स्थापन झाली. त्याच वेळी जागतिक हरित राजकारणाची एक सनद—Global Green Charter—तयार केली गेली. ह्या सनदेनें ६ मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित केली, ती अशी : (१) पर्यावरणिक शहाणीव; (२) सामाजिक न्याय; (३) सहभागात्मक लोकशाही; (४) अहिंसा; (५) धारणाक्षमता, आणि (६) वैविध्यप्रति आदर. ह्यांपैकी पहिली चार तत्त्वे हे हरित राजकारणाचे चार स्तंभ आहेत.

(१) **पार्यावरणिक शहाणीव** : नैसर्गिक पर्यावरणावर, जीवसृष्टीवर आणि पृथ्वीवर होणारा मानवाचा प्रतिकूल परिणाम कमी करणे आणि अन्य सजीवांबरोबर अधिक सुसंवादी पद्धतीने राहण्यासाठी नवे व पर्यायी मार्ग शोधणे, ही ह्या शहाणिवेतली प्रमुख बाब.

(२) **सामाजिक न्याय** : वर्ग, वंश, लिंग आणि संस्कृती ह्या गोष्टींवर आधारलेल्या भेदाभेदांला सर्वंकष नकार. वैश्विक समानतेचा दृष्टिकोण.

(३) **सहभागात्मक लोकशाही** : सामाजिक परिवर्तनाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठीचे एकमेव प्रशासकीय प्रतिमान. हरित पक्षांत 'साहेब' असे कुणीही नसतात. संघटनेच्या अंतर्गत सत्ताकेंद्रे उभीच राहू नयेत, तसेच निर्णयप्रक्रिया अधिक विकेंद्रित, जास्तीत जास्त सदस्यांच्या सहभागाची होईल, हे पाहिले जाते.

(४) **अहिंसा** : विरोधकांवर मात करण्याचे साधन म्हणून हिंसेचा वापर करण्याला विरोध. हरित तत्वज्ञान हे गांधी व क्वेकर पंथ ह्यांच्या विचारांवर आधारित आहे.

हे चारही स्तंभ परस्परांवर अवलंबून आहेत आणि त्यांच्यात एक सातत्यपूर्ण नैतिक व्यवस्थेचा धागा आहे, असे हरित

पक्ष समजतात.

'Seeing Green' ह्या पुस्तकात जोनाथन पॉरिट ह्यांनी हरित राजकारणाचे मुख्य घटक म्हणून पुढील बाबी नोंदवलेल्या आहेत : (१) पृथ्वी व तिच्यावरील सर्व निर्मितीविषयी आदर. (२) जगातली 'संपत्ती' सर्व लोकांबरोबर वाटण्याची इच्छा. (३) आर्थिक वाढीच्या जीवघेण्या स्पर्धेवैजी अन्य शाश्वत पर्यायांद्वारा समृद्धी. (४) शास्त्रांवावील खर्चात अत्यंत लक्षणीय घट; आण्विक संरक्षणविना कायम टिकणारी सुरक्षितता. (५) भौतिकवाद आणि उद्योगवादाच्या विध्वंसक मूल्यांना नकार. (६) सर्व मूलस्रोतांच्या वापरात भावी पिढ्यांच्या हक्कांचा विचार. (७) मानवी आवाक्यातल्या तंत्रज्ञानाचे पाठबळ असलेल्या; सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त, आणि व्यक्तिगतरीत्या समाधानकारक अशा कामांवर भर. (८) निरोगी समाजाची पूर्वअट म्हणून पर्यावरणाचे संपूर्ण संरक्षण. (९) आंतरिक वाढ आणि आध्यात्मिक उन्नतीवर भर. मानवी स्वभावाच्या कोमल, हळुवार पैलूंपैकी आदर. (१०) प्रत्येक स्तरावर खुल्या, सहभागात्मक लोकशाहीची अंमलबजावणी. (११) लोकसंख्या मर्यादित ठेवण्याची महत्त्वाची जाणीव. (१२) सर्व वंश, वर्ण, संप्रदायांच्या लोकांमध्ये सुसंवाद. (१३) निसर्ग-संवर्धन, अधिक कार्यक्षमता, पुनर्निर्माणक्षम स्रोतांवर आधारेले, ऊर्जेचा न्यूनतम वापर करणारे आणि अण्वस्त्ररहित धोरण. (१४) स्वयंपूर्ण आणि विकेंद्रित समूहांवर भर.

ह्या तत्त्वांवर आधारित कार्य करणारे हरित पक्ष प्रायः विकसित देशांतच आहेत. ब्राझीलचा अपवाद सोडता 'विकसनशील' (!) देशांमध्ये हरित राजकारण जवळजवळ अस्तित्वात नाही.

हरित राजकारणांच्या यशापयशाची अनेक उत्तम विश्लेषण विविध अभ्यासकांनी केली आहेत. त्यातला भारतासाठी अत्यंत मूलभूत म्हणता येईल असा निष्कर्ष म्हणजे : निव्वळ दबावगट म्हणून काम करणे, अथवा (कुणाचाही) निव्वळ व्यक्तिगत

स्वा स्थ्याची सुरुवात शुचितेपासून होते. शुचितेची सुरुवात स्वतःच्या शरीरापासून करायला हवी. त्यासाठी प्राथमिक शाळेतील धडे आठवून त्याप्रमाणे वागणे पुरेसे आहे. नित्य शौच-मुखमार्जन, नित्य स्नान, महिलांनी आठवड्यातून एकदा तरी केस धुणे, आठवड्यातून एकदा नखे कापणे, दोन महिन्यांतून एकदा कानांतील मळ काढणे, नाक आणि डोळे नेहमीच स्वच्छ ठेवणे, बाहेरून आल्यावर हातपाय स्वच्छ धुणे, शौचानंतर हातपाय स्वच्छ धुणे, स्वयंपाक करण्यापूर्वी आणि जेवायला बसण्यापूर्वी हात स्वच्छ धुणे ह्या साध्या गोष्टींचेही बऱ्याच जणांना विस्मरण होऊ लागले आहे. ह्या सर्व गोष्टी स्मरणपूर्वक सातत्याने केल्यास शरीर-शुचिता साध्य होईल.

ह्याशिवाय आठवड्यातून एकदा अभ्यंगस्नान—तेल लावून, मसाज करून गरम पाण्याचे स्नान—केल्यास अधिक लाभ होईल. त्वचा चांगली राहून फुटलेल्या किंवा घामट त्वचेमुळे येणारी अस्वच्छता टाळता येऊ शकेल. त्याशिवाय अभ्यंग-स्नानाचे इतर लाभ—शरीरातील ताण निघून जाणे, रक्ताभिसरण सुधारणे, थकवा निघून जाणे, इ.—मिळून स्वास्थ्याप्राप्तीस मदत होईल.

वाणीची शुचिता ही स्वास्थ्यासाठी आवश्यक असते. नेहमी चांगले बोलल्याने परस्परसंबंध चांगले राहून मनःस्वास्थ्य लाभते. आपण अपशब्द, कटु शब्द वापरल्यास संबंधांत ताण निर्माण होऊ

'करिष्मा' ह्यामुळे हरित राजकारणाला कधीही यश मिळत नाही (किंवा मर्यादितच यश मिळते). देशांतर्गत परिस्थितीत त्या पक्षाला असणाऱ्या राजकीय संधी, निवडणुकांची पद्धत आणि प्रक्रिया, एखाद्या निवडणुकीपेक्षाही सलग काही काळावधी-साठी त्या हरित पक्षाची धोरणे जनमानसात 'मतप्रभावी' उरणे, अन्य समविचारी पक्षांचे अस्तित्व आणि त्यांच्याबरोबरच्या 'युती'च्या शक्यता, जाहीरनामा निसर्गसेवेची असल्या-मुळे इतर पक्षांची त्या हरित पक्षाबरोबर स्पर्धा (काय पण स्वप्न आहे!) अशा अनेक गोष्टींवर हरित राजकारणाचे यश अवलंबून असते. जर्मनीत एकूण मतांच्या ०.५% हून जरी जास्त मते मिळाली, तरी त्या पक्षाला प्रचाराचा संपूर्ण खर्च परत मिळतो. ह्या घटकाचा फायदा तिथल्या 'प्रायोजक' नसलेल्या गरीब हरित पक्षाला भरपूर झालेला दिसतो.

भारतात, एप्रिल '१४मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकांत पर्यावरणविषयक काही प्रश्न पुढे आले होते. पण; ते माणूस-वन्यजीव (हत्ती) संघर्ष, विस्थापितांचे पुनर्वसन अशा मनुष्यकेंद्री मागण्यांचेच होते. अपवाद फक्त कर्नाटकाचा. तिथल्या चेलिकेरी (जि. चित्रदुर्ग) परिसरातील ३ लाख लोक 'अमृत महल कवल' नावाच्या गवताळ प्रदेशाच्या परिसंस्थेवर पूर्णपणे अवलंबून आहेत. ह्या प्रदेशातली १०,००० एकर जमीन DRDO, BARC, ISRO ह्या संस्थांना वाटण्याचे घटत आहे. त्याविरुद्ध अयशस्वी आंदोलने केल्यावर तिथल्या लोकांनी निवडणुकांवर बहिष्कार घातला. तथापि, हे विषय 'स्थानिक' आहेत. 'राष्ट्रीय धोरण'च पर्यावरणवादी असावे, ह्या दृष्टीने कार्य करणारा एकही राष्ट्रीय पक्ष भारतात नाही. 'पर्यायी विकास'चा पर्याय एकाही राजकीय पक्षाने स्वीकारलेला नाही.

वस्तुतः, 'पर्यायी विकास'विषयी बोलणाऱ्या भारतातल्या पर्यावरण-चळवळींचा इतिहास दीर्घ असूनही, कोणत्याच चळवळीने थेट निवडणुकांच्या

शकतात. तसेच, स्वतःच्या मनाला नंतर टोचणी लागून अस्वस्थता येते. ह्या दोन्हीमुळे स्वास्थ्य बिघडते. चांगल्या पुस्तकांच्या वाचनाचा व सत्संगतीचा वाणीशुद्धीसाठी उपयोग होतो. दररोज किंवा आठवड्यातून निदान एक दिवस तरी ठरावीक वेळ मीन पाळणे लाभदायक असते. त्यामुळे मन स्वस्थ व शांत राहण्यास मदत होते.

काया-वाचा-मनाची शुचिते साधूनही आपण जिथे राहतो ते घर आणि परिसर स्वच्छ, शुद्ध नसेल, तर आपण स्वास्थ्यलाभापासून वंचित राहतो. म्हणून, सर्व घर झाडून पुसून नेहमीच स्वच्छ ठेवावे. महिन्या-दोन महिन्यांनी जाळ्या-जळमटे काढावीत. सडा-संमार्जनाची लोप पावत चाललेली पद्धत पुन्हा स्वीकारणे श्रेयस्करच होईल. स्वयंपाकघर आणि स्वच्छतागृहांच्या स्वच्छतेकडे विशेष लक्ष पुरवणे आवश्यक असतेच. 'Your Bathroom is a Room too' ही जाहिरात जरूर लक्षात ठेवावी व तिच्या स्वच्छतेची विशेष काळजी घ्यावी. घरादारातील कचरा हा कचराकुंडीच्या आतच टाकला जाईल ह्याची काळजी घ्यावी. त्या कचऱ्याला त्याचे घर (कुंडी) न मिळाल्यास तो आपल्या घरात परत येतो, आणि येताना तो आपल्याबरोबर रोगजंतूंचे पाहुणेही घेऊन येतो हे लक्षात ठेवावे. आपण घराबाहेर, घरापासून दूर जातो तेव्हाही आपण कोणाच्या तरी परिसरातच असतो ह्याचे स्मरण ठेवून बाहेर लघवी-संडास न करण्याची; गुटक्याची, सिगारेटची पाकिटे न

पर्यायी विकासाचा राजकीय मार्ग

हरित राजकारण

संतोष शिंत्रे

'GDP वाढवणे' हे आज प्रायः सर्व देशांचे ध्येय आहे. विविध देशांतले राजकीय पक्ष—मग ते सत्ताधारी असोत वा विरोधक—आपल्या धोरणांची आखणी ह्या ध्येयाला अनुलक्षूनच करतात. साहजिकच ती एका विशिष्ट तात्विक-आर्थिक चौकटीतच होते.

ही चौकट मोडून विकासाचा विचार व्हायला हवा; धोरणांची आखणी व्हायला हवी असं अनेक देशांतल्या विचारवंतांना, कार्यकर्त्यांना वाटलं. त्यातूनच स्थापना झाली 'हरित राजकीय पक्षांची'. त्यांनी सामोऱ्या ठेवलेल्या विकास-विचारांची आणि त्या दिशेत केलेल्या वाटचालीची ही ओळख.

प्रांगणात किंवा राजकारणात पाऊल ठेवण्याचा प्रयत्न कधीच केलेला नाही. ही चळवळ मुख्यतः चार विचारधारांनी प्रभावित झालेली दिसते : (१) गांधी विचारधारा, (२) मार्क्सवादी विचारधारा, (३) सुयोग्य तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार करणारा विचार, आणि (४) विज्ञानाधारित निसर्ग-संरक्षण/संवर्धन मांडणारा विचार. ह्यांतल्या कोणत्याच विचारधारेने 'हरित राजकारण' म्हणता येईल अशी काही बीजे रोवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. ह्या सगळ्या विचारधारांना जाणवलेला एक ल.सा.वि. म्हणजे प्रचलित विकास-पद्धतीच्या अपयशाची आणि ती निसर्ग-विघातक असल्याची झालेली जाणीव. स्थानिक प्रश्नांना भिडणारे अनेक निःस्वार्थी समूहही आहेत; पण, एकूणतः पर्यावरण-चळवळीचे स्वरूप संरक्षणात्मक असेच राहिले आहे. निसर्ग-संहाराला जबाबदार असलेल्या व्यापक अशा सामाजिक-राजकीय प्रक्रियांना चळवळीने धीटपणे राजकीय प्रांगणात उतरून प्रश्न विचारलेले नाहीत.

दुसरीकडे सर्व राजकीय पक्ष निसर्ग-पर्यावरणाबाबत सोयिस्कर मौन बाळगतात दिसतात. ते ह्या बाबतीत अज्ञानी आहेत म्हणावे, तर संसाधनांची जी सर्वपक्षीय लूट होते आहे, त्यात मात्र त्यांचे प्रतिनिधी आघाडीवर असतात.

भारतातल्या पर्यावरण-प्रश्नांमागे चार घटक आणि त्यांचे परस्पर-संघर्ष आहेत. निसर्ग-संवर्धन विरुद्ध मोठे विकास-प्रकल्प हा एक संघर्ष; तर मतांसाठीचे सवंग राजकारण विरुद्ध निसर्ग-संवर्धन-प्रयत्नांचे दीर्घकालीन लाभ हा दुसरा. ह्यांपैकी विकास-प्रकल्प आणि मतांचे राजकारण ह्यांत राजकारणांचा थेट सहभाग दिसतो. व्होट बँकेचे लाभ उठवण्यासाठी हपापलेले राजकारणी हे प्रत्यक्ष वा आपल्या पित्यां-मार्फत निसर्गाला ओरबाडतात दिसतात.

पर्यावरणाच्या विविध समस्यांमुळे निर्माण झालेल्या अराजकाला 'राजकीय सोडवणूक' हे ही एक अंग असू शकते, हा विचारही फार लांबचा वाटावा असे चित्र भारतात आहे. पण, परिस्थिती मात्र 'हा विचार तातडीने व्हायला हवा' असेच खुणावत आहे. 'निसर्ग-पर्यावरणाचे भले होणे' हे एक आणि एकमेव उद्दिष्ट ठेवून भारतातल्या चळवळी जर परस्परांशी सहकार्य करतील, तर त्या विशाल उद्दिष्टासाठी 'March together, Strike separately' हा जगभरातली आंदोलनं, चळवळी ह्यांना कामाचा टरलेला मंत्र त्यांनाही उपयोगी पडेल. ☺

ग.सं.ची वार्षिक वर्गणी फक्त एका वर्षाचीच स्वीकारली जाते.

मानवी जीवन गतिमान झाले आहे. जीवनातील स्वस्थता नि तीबरोबर स्वास्थ्यही संपू लागले आहे. स्वास्थ्याच्या पुनःप्राप्तीसाठी आपणच हे ठरवायला हवे की, आपण किती धावायचे, कसे धावायचे, कुठे थांबायचे आणि कुठे पोहोचायचे. थोडे शांत होऊन स्वतःकडे पाहायला हवे. स्वतःला ओळखायला हवे. स्वतःशी बोलायला हवे. स्वतःला समजवायला हवे. स्वप्रयत्नांनी स्वास्थ्य प्राप्त करून सुखरूप राहायला हवे. ह्या प्रयत्नांना दिशा आणि गती देण्याचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न.

स्वास्थ्यपंचक

१

शुचिता

ललिता रामचंद्र

टाकण्याची, रस्त्यावर खाल्लेल्या पदार्थांचे कागद, प्लॅस्टिके रस्त्यावरच न टाकण्याची कृपा इतरांवर करावी. अशा गोष्टी करणाऱ्यांना स्वतःच्या स्वास्थ्याची चिंता नसतेच; पण, दुसऱ्यांचे स्वास्थ्य हिरावून घेण्याचा अधिकारही त्यांना नसतो, ह्याची जाणीव त्यांना व इतरांनाही असायला हवी. ही जाणीव झाल्यास अशा गोष्टी करण्यापासून त्यांना परावृत्त करण्याची प्रेरणा व धैर्य आपणास मिळू शकेल. आपण जागरूक राहिलो, तर सरकारलाही आवश्यक त्या योजना, व्यवस्था करणे भाग पडेल. तसेच, जिथे जिथे सरकारने कचरा-विनिमयाच्या योजना सुरू केल्या आहेत, तिथे तिथे त्या यशस्वी करण्यासाठी सर्वांनी सहकार्य करणे ही आपली जबाबदारी आहे. सर्वांनी सहकार्य दिल्यास अशा योजना सर्वदूर पसरून यशस्वी होतील व

संपूर्ण भारत स्वच्छ, सुंदर, स्वस्थ होईल. स्वास्थ्याची पहिली पायरी म्हणून शुचितेचा विचार करत असताना, स्वास्थ्य आपल्याला जीवनभर हवे असते हे ध्यानात ठेवावे. म्हणून शुचितेची जीवनातही हवी. ती आपल्या साऱ्या जीवनाला व्यापून राहायला हवी. म्हणून आपला जीवन-व्यवहार, व्यवसाय व त्यासाठी आपण उपयोगात आणत असलेली साधने व मार्ग हे सर्व शुद्ध असायला हवेत. म्हणून, स्वास्थ्य हवे असेल, तर जीवनात भ्रष्टाचाराचा शिरकाव नकोच. सर्वत्र स्वच्छता, शुद्धता आली की, परस्पर-संबंधांतही पावित्र्य राहून स्वास्थ्याचा पाया भक्कम होईल. ☺

गतिमान संतुलन सौर पौष, शके १९३६ ३

'काय सोडणार' अभियान (पृष्ठ १ वरून)

आपणच ठरवायचं आहे. वानगीदाखल ही काही उदाहरणं : □ मी पाण्याची बाटली विकत घेणार नाही. □ प्लॅस्टिक/स्टायरोफोमच्या पेळ्यातून पाणी, चहा, सरबत, इ. पिणार नाही. □ मी साबण, सेंट, सौंदर्यप्रसाधन, टूथपेस्ट, इ. वापरणार नाही. □ मी ...कि.मी.पर्यंत दुचाकी वा चारचाकी वाहन वापरणार नाही. □ मी रोज ...कि.मी.पेक्षा अधिक खासगी वाहन वापरणार नाही. □ मी कृत्रिम धाग्यांचे कपडे वापरणार नाही. □ मी इस्त्रीचा वापर करणार नाही. □ माझे कपडे धुण्यासाठी मी यंत्र वापरणार नाही. □ मी आईस्क्रीम, शीतपेयं ह्यांचं सेवन करणार नाही. □ मी फ्रिजमधील पाणी, सरबत, इ. पिणार नाही. □ मी दिवसभरात ...मिनिटांहुन अधिक वेळ टीव्ही पाहणार नाही. □ मी दूरवरची, विदेशी फळ खाणार नाही. □ मी ...रुपयांहुन अधिक किंमतीचं जेवण जेवणार नाही. □ मी वातानुकूलित बस वा रूळगाडीच्या डब्यातून प्रवास करणार नाही. □ मी महिन्याला सरासरी ...युनिटपेक्षा अधिक वीज वापरणार नाही.

ह्या अ-कृती केवळ वानगीदाखल आहेत. अशा असंख्य अ-कृती असू शकतात. आपल्याला भावतील, 'जमू शकेल' असं वाटेला अशा अ-कृती आपणच स्वीकारायच्या आहेत. प्रथम विचार करून ती/त्या निश्चित करा. मग, तो निर्णय घरात सर्वांना सांगा; नातेवाईक-मित्रमैत्रिणींना सांगा; आणि नंतर तो ग.सं.कडे लिहून कळवा. आपला निर्णय प्रकटपणे सांगण्यातून २ गोष्टी होतील : (१) आपली बांधिलकी (commitment) निश्चित होईल. इतरांना ती ठाऊक झाल्यांनं त्यांचा दबाव आपल्यावर राहिल. क्वचित् त्यांच्याकडून प्रोत्साहनही मिळेल. (२) आपण हे करतो आहोत हे इतरांना कळेल; तर, न जाणो, तेही असं काहीतरी करण्यासाठी प्रवृत्त होतील. ग.सं.मधूनही आपलं नाव आणि आपला निर्णय प्रसिद्ध होईल. त्यातून अज्ञात वाचकांना प्रेरणा मिळेल.

आपल्याकडे पूर्वीपासून असं काही तरी 'सोडण्याची' परंपरा आहे. काशीला जाऊन आल्यावर एखादी आवडती वस्तू (मुख्यत्वे खाण्याची) सोडायची, अशी प्रथा आहे. चतुर्मासात अधिक महिना आल्यास

त्या ५ महिन्यांत पंचामृतातला एकेक पदार्थ महिनाभर सोडण्याची प्रथा आहे. चतुर्थी, एकादशी, विशिष्ट वार ह्या दिवशी मांस न खाण्याची प्रथा आहे. प्रिय व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर तिला आवडणारा पदार्थ अनेक जण सोडतात. जैन पंथातली 'पचकखाण' ही प्रथा नियोजनपूर्वक उपभोग कमी करण्याची आहे.

ह्यांपैकी बऱ्याचशा प्रथा ह्या 'धार्मिक' आवरणा-तल्या असल्या, तरी त्यांचा गाभा इंद्रियसंयमन, मनःसंयमन हाच आहे. आंतरिक विकासासाठी (आणि आरोग्य-रक्षणासाठी) हे संयमन जितकं आवश्यक आहे, तितकंच आता ते निसर्ग-रक्षण, निसर्ग-संवर्धनासाठी आवश्यक आहे. ज्यांना 'धर्म' ह्या शब्दाचं वावडं असेल, त्यांनी पर्यावरण-रक्षणाच्या निखळ इहवादी ध्येयासाठी असं काही तरी सोडण्याचा संकल्प करावा.

ह्या कृती 'काही तरी सोडण्याच्या / न करण्याच्या' अशा अकरणात्मक आहेत. त्यांच्या जोडीला कार्यात्मक अशाही काही कृती करण्याचा संकल्प करण्यास हरकत नाही. (उदा. रोज एका झाडाला पाणी घालीन.) त्यांचा ह्या अभियानात अशासाठी समावेश केलेला नाही की, पर्यावरणाची हानी करणाऱ्या कृती टळल्या की, त्याचं संवर्धन आपोआपच होतं—ते 'करण्याची' वेगळी गरज नसते. झाडं तोडायचं थांबवलं की, त्यांची वाढ निसर्गतः (आपोआप) होतच असते : वृक्षारोपणाची वेगळी गरज नसते. पाण्यात रसायनं मिसळणं बंद केलं की, पाणी आपोआपच शुद्ध राहतं/होतं. मूळची स्वयंशुद्धिकारक, स्वयंसंवर्धक व्यवस्था आपण बिघडवली आहे, म्हणून तशा हानीकारक कृती 'न करणं' एवढंच पुरेसं आहे.

आपण जितक्या अधिक वस्तू/कृती सोडू, तितकं आपलं व्यक्तिगत जीवन निसर्गस्नेही बनत जाईल. अनेकांनी अनेक वस्तू/कृती सोडण्याचा संकल्पित सुपरिणाम प्रथम पर्यावरणाची कोसळ रोखण्यात, नि नंतर त्याची स्थिती सुधारण्यात होईल.

सारं जग अधिकाधिक 'हवं'च्या दिशेत पुढे चाललं आहे. चला, काही तरी 'नको' असं ठरवून ही विनाशक दिशा बदलू या. आत्म-परिवर्तनातून व्यवस्था-परिवर्तन घडवू या.

सर्वांना ह्या 'काय सोडणार' अभियानात सहभागी होण्याचं आवाहन. ☺

करतो. इतरांनाही ह्या मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न करतो; परंतु, पर्यावरण-नाशाचा रेता एवढा आहे की, कोणी ह्या गोष्टी ऐकण्याच्या, समजून घेण्याच्याही मनःस्थितीत नाही. आपल्या कार्याला शुभेच्छा!

—सुनील तानावडे, मुंबई ६९

□ कुठलीही गोष्ट समाजात रुजायची असेल, तर त्याला प्रबोधनाची जरूरी असते. त्यामुळे, आपल्या अंकात काही विषय वारंवार येत असतील, तरी त्यात वाईट काही नाही. त्यातून आमच्यासारख्यांवर एक वचक राहतो. त्यामुळेच मी कदाचित अद्यापि टीव्ही न घेण्याचा निर्णय पाळू शकलो. मला व घरातील सर्वांनाही ह्याचे समाधानच आहे. कोणत्याही खरेदीपूर्वी आपण शिबिरात सांगितलेले मुद्दे आठवतात व खरेदी काही काळ पुढे ढकलली जाते—गरज वाटली तरच केली जाते.

—राजेंद्र कोकाटे, पाचल, जि. रत्नागिरी

□ ग.सं.चे अंक दर्जेदार तर असतातच; पण, त्यांत मुद्रणदोषही नसतात. अंक नियमित व वेळेवर मिळतात, हे कळवताना आनंद वाटतो.

—डॉ. शि.म.पंचादेवी, एकसळ, जि. सातारा

इंग्रजी नियतकालिकांतील पर्यावरणविषयक लेखांचा सटीक परिचय

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

'जे जे चमकते ते सर्वच सोने नसते' ह्या अर्थाच्या म्हणीचा प्रत्यय नॅशनल जिओग्राफिक मासिकाच्या सप्टेंबरच्या अंकातील 'द न्यू फेस ऑफ हंगर' ह्या लेखातून येतो. जागतिक महासत्ता म्हणून मिरवणाऱ्या अमेरिकेमध्ये 'उद्यम' अन्न मिळण्याची शाश्वती नसलेल्या माणसांची एकूण संख्या पाच कोटी एवढी आहे! ह्यातील निम्म्याहुन अधिक लोक गोरू आहेत हे हा लेख ठळकपणे नमूद करतो. ही संख्या त्या देशाच्या १/६ एवढी भरते. पृथ्वीवरील सर्वांत श्रीमंत म्हणवल्या जाणाऱ्या देशातील एवढी मोठी लोकसंख्या कुपोषित आहे, ह्याचाच अर्थ प्रगतीच्या प्रचलित प्रतिमानांमध्ये काहीतरी भयंकर चूक आहे.

कुपोषणाची अशी परिस्थिती असताना, स्थूलपणाचे प्रमाण अमेरिकेत सर्वांत जास्त कसे, असा स्वाभाविक प्रश्न उभा राहतो. ह्याचे उत्तर आहे 'रेडी टू ईट' पॅक्ड फूड, फास्ट फूड, कृत्रिम शीतपेये, प्रोसेस्ड फूड, इ.चे प्रमाणाबाहेर सेवन. हे व असले खाद्यपदार्थ बनवणाऱ्या उद्योगांची लॉबीही तेल, सौंदर्यप्रसाधने, वाहने व इतर अनेक उद्योगांप्रमाणे एवढी बलवान बनली आहे की, 'ग्रोसरी शॉप्स' (किराणामालाची दुकाने) त्या देशात जवळपास नामशेष झाली आहेत. शिवाय त्या दुकानांत जे मिळते ते एवढे महाग असते की, त्याच्या तुलनेत स्वस्त मिळणारे 'जंक फूड' खाऊन लोक वेळ निभावून नेतात. कुठलेही पोषणमूल्य नसलेले, प्रक्रिया केलेले, घातक असे हे अन्न हे लठ्ठपणाचे प्रमुख कारण बनले आहे.

ह्या प्रश्नाने तिथे एवढे गंभीर रूप धारण केले आहे की, अमेरिकी सरकारला 'सॅलिमेंटल न्यूट्रिशन ऑसिस्टन्स प्रोग्राम' नावाचा भत्ता त्या देशातील नागरिकांना द्यावा लागत आहे. विविध स्तरांतील कुटुंबांच्या बोलक्या उदाहरणांतून हा विषय किती सार्वत्रिक झाला आहे, ह्याचे दाखले देण्यात आले आहेत. सरकारी अन्न-विभाग एकीकडे लोकांना ताजी फळे व भाज्या खाण्यासाठी उत्तेजन देतो; तर, दुसरीकडे, शेती-विभाग शेतकऱ्यांना अनुदान मात्र मका व सोयाबीन-उत्पादनासाठी देतो, हा विरोधाभासही

दिसून येतो. असाच विरोधाभास सर्वसामान्य नागरिकांच्या राहणीमानात दिसून येतो. स्वस्त कपडे, खेळणी, 'यार्ड सेल', 'श्रिप्ट शॉप्स' असल्या संकल्पनांमधून होणारी विविध वस्तूंची खरेदी; कर्जातून खरेदी केलेली गाडी वा विविध उपकरणे ह्यांमुळे सुस्थितीचा आभास निर्माण होतो. तथापि, प्रत्यक्षात दैनंदिन गरजा भागवणे लोकांना दिवसेंदिवस अवघड बनत चालले आहे.

'पॅकेज्ड फूड्स'नी उदंड भरलेली सुपर मार्केट असूनही सकस अन्नाच्या अभावामुळे अमेरिकेतील अनेक भागांना 'अन्नाचे वाळवंट' म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले आहे. ह्या परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर, जगातील काही तज्ज्ञांच्या मते, आपले पूर्वज ज्या पद्धतीचे अन्न सेवन करत होते त्याप्रमाणे आजच्या मानवाने आहार घेतला, तर शरीराला योग्य पोषणमूल्ये मिळण्याबरोबरच इतर अनेक समस्यांचे निराकरण होऊ शकेल. मांसजन्य व दुग्धजन्य आहाराच्या सवयीचा परिणाम जागतिक स्तरावर अन्नाचा मोठ्या प्रमाणात तुटवडा निर्माण करणारा ठरू शकतो. ही परिस्थिती टाळाव्याची असेल, तर प्रक्रिया न केलेले धान्य, फळे व भाज्या ह्यांवर आधारित शाकाहार हाच एकमेव उपाय असू शकतो ह्यावर सर्व तज्ज्ञ भर देतात. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, आपले पूर्वज जरी मांसाहारी होते, तरी त्यांचे प्रमाण नेहमीच अत्यल्प होते; कारण, मनुष्याच्या आद्य जमातींना देखील शिकारीसाठी सावज काही सहजासहजी उपलब्ध नसायचे व क्वचित वेळीच शिकार साध्य व्हायची. त्यांच्या आहाराचा मोठा भाग हा कंदमुळे व विविध वनस्पतिजन्य शाकाहार हाच होता.

प्रत्येक प्रदेशाच्या भौगोलिक व पर्यावरणिक परिस्थितीनुसार मानवाने त्याच्या आहाराचे नियमन केले. सहस्रों वर्षांच्या कालावधीमध्ये त्यानुरूप शरीर व पचनयंत्रणा विकसित होत गेली. ज्ञात-अज्ञात कारणांनी जेव्हा जेव्हा माणसाने आहारामध्ये लक्षणीयरीत्या बदल केले, तेव्हा तेव्हा शरीराने विविध रोग व व्याधीच्या रूपाने त्याविरुद्ध असहकार केला, असे शास्त्रीय पाहण्यांतून आढळून आले आहे.

प्रक्रिया केलेल्या अन्नाचा त्याग करून आपण जोपर्यंत स्थानिक फळे, भाज्या व धान्ये ऋतुमानानुसार खाणार नाही, तोपर्यंत आपण आरोग्यसंपन्न जीवन जगू शकणार नाही. आयुर्वेदाने दिलेली ही शिकवण योग्यच असल्याची ग्वाही पश्चिमी विचारवंत व तज्ज्ञ आता संशोधनाद्वारे अधोरेखित करत आहेत. ☺

ई-ग.सं.हवाय?—ई-पत्ता कळवा.

प्रतिसाद

□ आपल्या अंकांमध्ये कुतिशील पर्यावरण, हिरवं वाचन, परदेशामधील पर्यावरण-जागृती, वाढत जाणारी कुतिवीरांची संख्या, इ. बाबत खूप छान प्रकारची, नेटकी, यथायोग्य माहिती असते. आपले कार्य खूपच बहुमोल व राष्ट्रोपयोगी—नव्हे जगदुपयोगी—असेच म्हणावे लागेल.

—चिंतामणी दामोदरे, पंढरपूर

□ आपले अंक फार आवडतात. थोड्या फार प्रमाणात आचरण्यात आणण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न

निसर्गायण शिबिर, लातूर

रवि. १८ जानेवारी; स.१० ते सायं.५

संपर्क :

डॉ. श्रीरंग भुतडा ९४२२३-५५१९७
बंडू सुगरे ७५८८१-१४४९६
राजेश व्यास ९८२३४-६००१०

सौर दिनदर्शिका						
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
१	२	३	४	५	६	७
८	९	१०	११	१२	१३	१४
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८
२९	३०	३१				
१८	१९	२०				

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३६

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002

गतिमान संतुलन

□ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.
□ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिनाअखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डवरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

आता वाचन केल्याचे फळ...

निसर्गायण । दिलीप कुलकर्णी

हे माझं 'पर्यावरण'वरचं पहिलं पुस्तक. पर्यावरण-समस्यांचा विचार फार उथळपणे केला जातो, नि दिलेली उत्तरं फार वरवरची असतात, हे असमाधान मला डाचयचं. ह्या समस्यांचं मूळ आपल्या उपभोगवादी मनोवृत्तीत आहे आणि ही वृत्ती जडवाद, विज्ञान ह्यांनी घडवलेली आहे, हे मला जाणवलं. आता आधुनिक पदार्थविज्ञान त्या जुन्या विज्ञानाच्या, त्याच्या मांडणीच्या, त्याच्या संकल्पनांच्या मर्यादा ठळकपणे दाखवून देत आहे. दुसरीकडे, भारतीय तत्त्वज्ञान तर प्रथमपासूनच संयमित उपभोगाचा संदेश देत आहे. ह्या दोन्हींच्या संयोगातून जो विचार पुढे येतो, त्याच्या स्वीकार-आचारातूनच पर्यावरणाची सुस्थिती प्रस्थापित होईल, हे मी ह्या पुस्तकात दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'सहस्र सूर्यांचा प्रकाश', 'आनंदमीमांसा', 'नवं नातं', 'आनंदसोहळा' ही माझ्या विशेष आवडीची प्रकरणे. १९८६मध्ये प्रथम प्रकाशित झालेल्या ह्या ग्रंथाची १०वी आवृत्ती सध्या सर्व ग्रंथविक्रेत्यांकडे विक्रीस उपलब्ध आहे. प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन. किंमत : १८० रुपये.

...क्रिया पालटे तत्काळ

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी सिमा प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले. संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत नियतकालिक (Registered Newspaper)

प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३०
डाकधरातून; दरमहा दि.२१ला

प्रति

प्रे } गतिमान संतुलन,
ष } कुडावळे ४१५७१२,
क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी

टपालने सवलतीच्या दरात पाठवण्याचा परवाना क्र. : PCW/088/2012-14

तिकिटशिवाय पाठवण्याचा परवाना क्र. : WPP-13

खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिढीवरचा कालावधी डिसें.१४ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक

कालावधी पर्यंत